

ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ АНАТОЛІЙ БОЙКО

На краєзнавчих конференціях з історії Подніпров'я та Півдня України, в наукових збірниках Дніпропетровська і Запоріжжя досить багато уваги завжди приділялося дослідженню життя і творчості тих вчених і аматорів, які вивчали у різний час наш край, його далеке археологічне минуле, героїчну козацьку сторінку його історії, складний і багатоаспектний процес заселення і господарського освоєння краю, виявлення і промислової розробки природних ресурсів, етнографію, освіту і культуру краю тощо. У ряду постатей дослідників, які не просто своїми дослідженнями прирощували відомості про Південну Україну, а визначали рівень наукових досліджень, методологічні підходи вирішення проблеми, ступінь репрезентативності джерельної бази, мали своїх учнів чи, принаймні, послідовників, найближче до нас нині знаходиться професор Анатолій Васильович Бойко. Найближче, бо він відійшов у вічність зовсім недавно (наприкінці 2010 р.). Біль тяжкої втрати для історичної науки, не говорячи вже про його рідних, колег, учнів, його вчителів, ще занадто психологічно тисне на дослідника, аби він взяв на себе сміливість сьогодні оцінювати зроблене за відносно коротке життя в науці і освіті Анатолія Васильовича Бойка. Немає сумніву, що це життя і ця спадщина стануть об'єктом спеціальних досліджень. Ми ж тут зробимо лише першу спробу хоча б штрихами окреслити масштаби особистості педагога і вченого Анатолія Бойка, який останній раз був у головному корпусі Національного гірничого університету весною 2004 р., а його учні і колеги щороку присутні тут на чергових регіональних краєзнавчих конференціях та є авторами статей у нашому щорічнику «Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки» На правах одного з університетських вчителів А.В.Бойко беремо на себе сміливість зробити таку спробу.

Спочатку зовсім коротко торкнемося біографічних даних вченого. Анатолій Васильович Бойко народився у Запоріжжі 14 березня 1960 року в сім'ї слюсаря-інструментальника заводу Запоріжсталь та продавця хлібної крамниці. Історією захопився ще у шкільні роки, але йшов до неї досить довго. Займався спортом, готував себе до армійської служби в юнацькій флотилії, рік працював столяром на «Запоріжсталі», три роки служив мотористом на крейсері «Дзержинський» Чорноморського флоту. Після демобілізації у 1981 році, подолавши високий прохідний бал, вступив до Дніпропетровського державного університету на історичний факультет. (Не можемо утриматися від згадки про те, що нам випала доля приймати в усній формі вступний іспит з історії у Анатолія Бойко, чудова відповідь якого не передбачала іншої оцінки крім найвищої).

У 1986 р. Анатолій Васильович з відзнакою завершив навчання і був рекомендований для вступу до аспірантури як студент, здібний займатися науково-дослідною роботою, що він засвідчив своїми виступами на студентських наукових конференціях та якісною дипломною роботою, яка ґрунтувалася в значній мірі на архівних матеріалах. Аспірантуру А.В.Бойко

закінчував по кафедрі історії СРСР і УРСР у знаного професора-аграрника Д.П.Пойди. Проте вважаємо, що його як науковця сформувало середовище старших і молодих дослідників, які групувалися навколо професора-джерелознавця М.П.Ковальського, де прищеплювався культ історичного джерела і образ дослідника, місце роботи якого знаходиться переважно в архівних фондах. Можливо, до цього ще треба додати усвідомлення необхідності творчого спілкування з вченими як старшого так і свого (за віком і статусом в науці) покоління для активізації наукового мислення, реалізації своїх ідей, і результатів евристичних занять, чи принаймні, оприлюднення їх, зокрема на конференціях.

Цей період становлення молодого вченого, коли захоплююча радість від знайдених нових документів, виявлення нових фактів поступово трансформувалися у поглиблене проникнення в сутність історичного процесу, в оцінку суми фактів і явищ, відбувався перед нашими очима. Коли весною 1989 р. на історичному факультеті ДДУ (нині ДНУ) формувалася нова кафедра історії України, переважно з числа молоді, досить серйозно обговорювалося питання про подальший науковий шлях Анатолія Бойка, який завершував навчання в аспірантурі. Як це часто буває, його подальша доля була вирішена обставиною, далекою від науки – відсутністю в Дніпропетровську житла, а він був чоловіком сімейним.

Ця обставина повернула його в «рідні пенати» Запоріжжя, де в подальшому на повну силу він проявив свій талант вченого, організатора, педагога, наставника творчої молоді. У тяжкі для науковців, особливо молодих, розпаду однієї і становлення іншої держави, фінансової скрути, втрати певних ідеологічних орієнтирів Анатолій Васильович продовжував наполегливо працювати над проблемами історії Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX ст., захистивши спочатку (1991) кандидатську дисертацію «Торгівля Південної України 1775-1825 років», а через 10 років – (2001) докторську дисертацію на тему «Джерела з соціально-економічної історії Південної України останньої чверті XVIII ст.».

Ледь більше двадцяти років працював Анатолій Васильович на історичному факультеті Запорізького національного університету, пройшовши шлях від аспіранта до завідувача кафедри краєзнавства (2000 р.), незабаром перетвореної на кафедру джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін. Тобто, завідувачем він став ще до захисту докторської дисертації. Ще не було випадковим призначенням, адже на той час він мав більше шістдесят наукових і методичних публікацій, в тому числі окремими брошурами і книгами: «Запорізький зимівник останньої чверті XVIII ст.», «Джерела з історії Південної України останньої чверті XVIII ст. в архівосховищах Москви та Петербурга: покажчик справ», «Південна Україна останньої чверті XVIII століття. – Частина I. Аграрні відносини», «История Украины: пособие для студентов, учащихся и абитуриентов», «Пишу тебе, мой ангельский друг...» (Из эпистолярного наследия начала XIX века (у співавторстві зі С.В.Абросимовою), «Міжконфесійні взаємини на Півдні

України XVIII – XIX ст.» (у співавторстві), «Джерела з історії ярмарок Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття», «Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: Аналіз джерел», а також шкільний підручник «Історія рідного краю (Запорізька область)», виданий у співавторстві з професором Ф.Г. Турченком. Природно, що маючи такий багаж, можна було керувати колективом, який він в значній мірі й формував молодими і талановитими людьми. На той час він вже мав і три захищених під його науковим керівництвом дисертації (сьогодні автори двох із них вже доктори історичних наук).

До цього етапного в його службовій і науковій кар'єрі року А.В.Бойко вже мав на своєму рахунку п'ять випусків «Записок науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX ст.», головним редактором яких він був. Вони засвідчили появу в Запоріжжі потужного наукового центру дослідження історії Південної України.

Вже невдовзі стало очевидним, що в Запоріжжі формується наукова школа по вивченню Південної України XVIII – першої половини XIX ст. на чолі з Анатолієм Васильовичем Бойко. При цьому були наявні всі ознаки наукової школи, як-то: авторитетний вчений як лідер неформальної творчої співдружності дослідників, що працюють на базі лабораторії, кафедри чи відділу науково-дослідного інституту; наявність послідовників і учнів; єдність чи близькість проблематики наукових студій; єдність методів і стилю досліджень та трактовки наукових результатів; стійкі форми навчання, виховання і формування молодих вчених; помітний сукупний внесок в розробку даної проблематики, а відтак і в історичну науку; формування особливих традицій в науковому і міжособистісному спілкуванні між представниками даної школи, певний «культ» лідера в середовищі учнів і послідовників і, насамкінець, авторитет і суспільне визнання наукової школи у даній галузі знань та у дослідженні даної проблематики.

За 15 років А.В.Бойко підготував 12 кандидатів, та з них же трьох гідних свого Вчителя докторів історичних наук (І.І.Лиман, В.М.Константінова, В.І.Мільчев). Спільно з ентузіастом і патріотом рідного краю В.К.Козиревим (котрого він також виховав як науковця) та іншими своїми учнями і однодумцями Анатолій Васильович організував Запорізьке Наукове товариство ім. Якова Новицького, за фінансування і патронату якого було налагоджено видавничу базу, організовано обстеження фондів архівів Російської Федерації, у яких переважно і зберігаються документи з історії України XVIII – XIX ст., ксерокопіювання і мікрофільмування документів з історії Південної України. Тобто, мова йде про створення джерельної бази для досліджень, що надзвичайно важливо для залучення до наукової творчості студентів, найбільш талановиті і захоплені з яких стають потім аспірантами і пошукачами.

Поклоніння історичному джерелу є однією з ознак наукової школи А.В.Бойко, котрий сам перейняв цю рису, у свій час знаходячись під впливом джерелознавця професора Миколи Павловича Ковальського. Тому наукові

дослідження А.В.Бойко та його учнів відзначаються достовірністю результатів, чіткою аргументацією, міцною джерельною базою.

Закономірно, що зосередження зусиль на питаннях створення джерельної бази для наукових досліджень, поглиблене вивчення комплексів джерел з різних аспектів історії Південної України, публікація джерел, підготовка та успішний захист А.В.Бойком докторської дисертації в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського – все це пояснює факт створення Запорізького відділення інституту української археографії та джерелознавства, організатором і керівником якого став А.В.Бойко.

Організація спільно з Національним заповідником «Хортиця» Міжнародних і Всеукраїнських конгресів і конференцій з різних проблем історії, культури, збереження пам'яток та біоекосистеми Хортиці та всієї Південної України сприяла утвердженню авторитету запорізьких істориків, і зокрема школи А.В.Бойко, у науковому світі істориків. Цей авторитет абсолютно заслужений, оскільки науковці Запоріжжя заявили про себе солідними періодичними і серійними виданнями «Наукові записки історичного факультету Запорізького державного університету», «Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України XVIII – XIX ст.», «Джерела з історії Південної України», «Запорізька спадщина», «Старожитності Південної України». Все це підготовлено під егідою створених у Запоріжжі наукових структур: Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, Запорізького Наукового товариства ім. Я.Новицького, Запорізької філії Східного інституту українознавства ім. Ковальських.

Одним з наукових проектів, на реалізацію котрого не кожна дослідницька установа може рішитися, було 20-томне видання творів Д.І.Яворницького. Це дуже важка і копітка робота по археографічному виданню об'ємної спадщини вченого, яка проводиться згідно з планом та під егідою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Перший том творів Д.І.Яворницького, до якого доклав багато зусиль А.В.Бойко, вийшов у Запоріжжі вже у 2004 році. З інтервалом у 1-2 роки з'являлися наступні томи видання.

Анатолій Васильович був головним редактором також великого проекту видання творів Я.П.Новицького у 5-ти об'ємних томах. Перший том упорядником якого був А.В.Бойко, вийшов вже у 2007 р. На сьогодні цих томів вже вийшло чотири. Паралельно науковці об'єднані навколо свого лідера А.В.Бойка та в організаційних рамках названих наукових установ стали розробляти зовсім нову для нашого регіону проблематику – усну історію Степової України.

Весною 2008 р. в Запоріжжі, де щойно виник Інститут усної історії Запорізького університету, пройшла Всеукраїнська наукова конференція «Усна історія в науковому дослідженні». Тим же роком датується і перші 4 томи видання «Усна історія Степової України», головним редактором якого був все той же невтомний вчений і організатор Анатолій Васильович Бойко. Він встиг

видати 9 томів «Усної історії». Здійснюючи цей на загал побіжний огляд найзначніших видань, редактором яких був А.В.Бойко, тільки зауважимо, що в ці роки за його особистим авторством виходили статті та окремі менші і об'ємніші дослідження і підручники, що він читав лекції та проводив практичні заняття, що він був науковим керівником аспірантів, які успішно захищалися.

Не говоримо тут про обсяг часу та затрати енергії на всю цю роботу, до якої Анатолій Васильович відносився надзвичайно сумлінно і відповідально. Тільки перелік опублікованих наукових праць вченого та видань, у яких він був головним редактором, не дає навіть натяку на те, що в цей час він був тяжко хворим, переніс серйозні операції, більше часу проводив у лікарнях, ніж за робочим столом (де в несприятливих умовах, пересилуючи біль і моральний тиск усвідомлення неминучого кінця, постійно працював).

Проблематика наукових студій А.В.Бойка досить широка, хоча за географією чітко обмежується умовними кордонами Південної України, а хронологічно вкладаються в межі останньої чверті XVIII ст. (за невеликим виключенням). На початку своєї наукової діяльності А.В.Бойко займався дослідженням конкретно-історичних читань, як-то: внутрішньої і зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – першій чверті XIX ст., купецького підприємництва, демографічних процесів тощо. В той же час він іноді виламувався із зазначених хронологічних рамок, зачіпаючи останні часи існування Запорозької Січі та перші роки після її зруйнування.

На основі виявлених джерел фактично він першим довів, що колишні Вольності Війська Запорозького не були пустелею, залюдненою лише завдяки енергійній діяльності князя Потьомкіна. В основі міфу про фальшиві «Потьомкінські села» лежить вигадка про існуючу тут раніше пустелю, бо здійснити такі господарські перетворення в краї на час мандрівки цариці на Південь імперії було неможливо. Виявлені і в значній мірі опубліковані А.В.Бойком та його учнями документи наочно свідчать про інтенсивний процес заселення та господарського освоєння володінь Запорозької Січі. А вздовж Дніпра в межах Вольностей існувало багато козацьких і посполитських поселень різного типу – реальних поселень, а не «Потьомкінських сіл».

Безпосередньо з проблемою заселення Півдня України пов'язане і питання про датування виникнення населених пунктів, зокрема, міст. Анатолій Васильович, оминаючи будь-які гасла, втрутився у дискусію з цього питання, особливо стосовно датування губернського міста Катеринослава, опублікувавши витяги з важливих історичних джерел, зокрема атласів та топографічних описів Катеринославської губернії.

А.В.Бойко зосередив свою увагу на виявленні і публікації джерел з історії Південної України останньої чверті XVIII ст. Ці документи він добував у різних архівосховищах, але в першу чергу, в архівних сховищах Москви. Санкт-Петербургу та Краснодару.

Джерелознавчі студії стосовно Півдня України Анатолій Васильович намагався наблизити до навчального процесу, адже випускники історичного факультету ЗНУ переважно працюють у Запорізькій області, що диктує необхідність більш глибоко знати історію рідного краю. У 2002 р. А.В.Бойко

видав навчальний посібник «Джерела з історії Південної України останньої чверті XVIII ст.», а наступного року у співавторстві з професором Ф.Г.Турченком – підручник для 9 класу «Історія рідного краю (Запорізька область): XVIII – початок XX ст.»

В наступні роки, крім численних публікацій у різних наукових збірниках, альманахах та енциклопедіях Анатолій Васильович опублікував монографічні дослідження «Джерелознавство історії Південної України» (К. 2004), «Наративні джерела з історії Південної України останньої чверті XVIII – XIX століття» (К. 2005), «Адміністративний устрій Південної України останньої чверті XVIII століття» (Запоріжжя, 2007). Вчений не просто ввів до наукового обігу історичні джерела, які відкрили зовсім раніше невідомі аспекти соціально-економічного і культурного розвитку краю, він розробив методику джерелознавчого аналізу документів різного походження, форми і змісту. Саме завдяки його працям та дослідженням його учнів в сучасній українській науці досить міцно утвердилися і використовуються дослідниками без додаткових роз'яснень такі, наприклад, терміни, як справочинна документація, рух фондоутворення документів, актуалізована джерельна база, реконструкція джерельної бази тощо.

Одна з найбільш глибоко розроблених Анатолієм Васильовичем проблем – розвиток торгівлі в Південній Україні та формування купецького стану. У 2000 р. А.В.Бойко в серії «Старожитності Південної України» опублікував книгу «Джерела з історії ярмарок Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.» Внутрішній торгівлі і зокрема її основним формам – ярмаркам і чумацтву, він присвятив багато статей. Він на підставі архівних джерел дослідив торгівельну діяльність окремих представників південноукраїнського купецтва.

Внутрішня торгівля, розвиток господарства безпосередньо зв'язані з проблемою заселення краю. Знову ж таки, разом зі своїми учнями вчений наповнив конкретним змістом термін «колонізація» Південної України, розглянувши напрями колонізації, соціальні і національні групи населення. Звичайно, при дослідженні цієї проблеми особливо важливе значення в якості історичних джерел мають воєнно-топографічні описи губерній XIX ст., в першу чергу Катеринославської, а також атласи Катеринославського намісництва останньої чверті XVIII ст., чому також він присвятив чимало статей.

Взагалі ж творчий доробок професора Анатолія Васильовича, а також його редакторська і організаційна діяльність як лідера наукової школи, методика його роботи з молоддю вимагають глибокого наукового аналізу і оцінки. Наш короткий, по суті пунктирний, огляд життя і діяльності історії Південної України Анатолія Васильовича Бойка дає підстави говорити про непересічність постаті цього вченого, який назавжди вписав своє ім'я в іконостас видатних дослідників запорізького краю та зайняв своє гідне місце в українській історичній науці.